

Výzkum identity národnostních a etnických skupin žijících na území České republiky

Dana Bittnerová

Konstituováním Centra výzkumu vývoje osobnosti a etnicity vzniklo další vědecké pracoviště, které se programově přihlásilo k výzkumu národnostních a etnických skupin, k otázkám jejich existence, formování a zákonitostí udržování jejich kontinuity. Ideová východiska a zaměření Centra pak jednoznačně ovlivnila volbu užšího tématu. V popředí zájmu se ocitla osobnost, člověk jako nositel etnicity. Primárně tedy ustoupily otázky směřující k analýze každodennosti příslušníků jednotlivých národnostních a etnických skupin, k zjištění forem komunikace uvnitř i vně skupiny, ke sledování fází adaptace a integrace s majoritní společností. Na jejich místo se dostaly otázky konstituování a reflexe vědomí příslušnosti člověka v rámci určité národnostní či etnické skupiny, otázky podmíněnosti sebeohraničování této skupiny v kontextu etnických a kulturních východisek i v kontextu aktuální etnické, kulturní a širše společenské situace. Ústředním tématem se tedy stala otázka etnické identity.

Teoretický rámec

Zaměření výzkumu na otázky etnické identity současných národnostních a etnických skupin se jeví jako nanejvýš nosné. V souvislosti se stále se prohlubujícími tendencemi směřujícími ke stírání zřetelných kulturních distinkcí a k jejich relativizaci by se totiž dalo usuzovat, že i identita člověka v oblasti etnického a kulturního ukotvování nabývá uniformní povahy. Vnější uni-

formita spolu se ztrátou apriorně viděných a kulturou avizovaných rozlišovacích znaků by tak mohla být čtena právě a pouze jako tendence vedoucí ke globální společnosti zbavené etnických charakteristik. Přesto otázka národní či etnická, jak potvrzuje politický vývoj v různých zemích světa, dokáže nadále, a to i po mnoha letech latence, získávat skupiny obyvatelstva pro určitý společný cíl. To co je v těchto případech osloveno, není pouhé uvědomování si specifických aspektů společné kultury, nýbrž potvrzení vlastní jsočnosti. Rozhodnutí, zda se v tom kterém případě jedná o mou jsočnost, je pak podmíněno tradicí předávanou a kulturou determinovanou normou. Tato norma člověku – jedinci a následně i skupině – prestrukturuje odpověď na otázku, kdo je a kam patří. Pojetí identity v té které kultuře lze pokládat za autonomní položku ve struktuře kultury. Tento kulturně podmíněný konstrukt je pak syčen dalšími společně sdílenými kulturními hodnotami, které jsou buď nalezeny v každodennosti, nebo jsou nově konstruovány. V obou případech mohou získat status symbolu.

Vědomí si závažnosti zvoleného tématu zahájil badatelský tým CVVOE v druhé polovině roku 2001 výzkum identity národnostních a etnických skupin žijících na území ČR. Cílem výzkumu je popsat a analyzovat identitu příslušníků národnostních a etnických skupin, které žijí v rámci české společnosti. Jeho záměrem je hledání širších společenských

souvislostí odpovědi na otázku: „Kdo jsme a kam patříme?“. Závěry, jak je konstituována etnická identita skupin přítomných v ČR, na jakých symbolech je budována, jaké místo zaujímá v hodnotovém žebříčku příslušníků té které skupiny a jak reaguje na „tlak“, který vytváří jinakost české společnosti, pak vplynou z dílčích studií.

Analýza nastavení a dalšího směřování identit různých národnostních a etnických skupin, s nimiž se setkáváme na území ČR, se opírá o zodpovězení dvou okruhů otázek a jejich následnou konfrontaci. První okruh otázek směřuje k deklarované etnické identitě a k deklarovanému místu členů národnostní či etnické skupiny ve strukturách české společnosti. Druhý okruh se dotýká „identity žité“, tedy vnitřního sebepojetí člověka z určité národnostní či etnické skupiny a jeho konfrontace s normami a fungováním české společnosti.

Okruh otázek spojených s **deklarovanou identitou**, tedy s vědomým přihlášením se k určité skupině lidí společných etnických kořenů, se neopírá pouze a toliko o přímé přiznání národnosti. Koncipování deklarované, a tedy i vědomě budované etnické identity v sobě zahrnuje řadu manifestovaných faktických i symbolických aktů, jež slouží k potvrzování vlastní identity (etnické totožnosti). Jejich uplatňování či naopak rezervovanost k nim pak naznačuje pozici etnické identity v žebříčku osobních priorit člověka.

Klíčové a výchozí se v tomto ohledu jeví nahlížení etnické identity jako charakteristiky člověka. Právo či slaběji nárok na přihlášení se k určité identitě může být vymezen různě (vzhled, pokrevnost, místo původu, místo enkulturace, doba enkulturace případně doba akulturace). Tedy již soubor „objektivizujících“

podmínek pro přiznání i pocitování identity vypovídá o konstruování pocitu jsočnosti a sounáležitosti. Kromě této výchozí dimenze identity jsou její podstatnou součástí navenek manifestované a deklarované znaky. Skrze ně lze rozpoznat člena vlastní skupiny. Či jinak: členové skupiny vnímají některé rysy svého habitu, jazyk či některé jevy své kultury jako pro sebe charakteristické – etnodiferencující. Skupiny, které svoji jsočnost odvozují od politického národa, pak navíc disponují souborem arbitrárních symbolů, jimiž příslušník politického národa dokládá svoji identitu. Adekvátní je i sledování ideje národního či etnického rivala. Tato otázka se jeví jako zásadní především ve vztahu k posunům etnické identity. Přehodnocení vztahu k národnímu a etnickému rivalovi může odrážet změnu související s imigrací příslušníků národnostní či etnické skupiny do jiného geopolitického prostředí.

Etnická identita však nemusí být intimně prožívanou emocí a sentimentem. V řadě případů její nositelé vědomě a záměrně hledají a vytvářejí příležitosti, aby ji mohli deklarovat. Mezi projevy, jež vedou k naplňování a potvrzování vlastní etnické identity, patří cílená účast na životě skupiny a podíl na jejích aktivitách. Podobně významný se jeví vztah k institucím a elitám, které jsou či naopak nejsou pokládány za reprezentanty skupiny, jejímž členem se člověk cítí.

Skutečnost, že národnostní a etnické skupiny žijí na území ČR, vyvolává otázku, nakolik jejich členové ve své deklarované identitě tuto situaci zohledňují. Tedy stává se přítomnost skupiny na území ČR proklamativně vnímanou součástí identity či nikoliv? A nejen to, okolnosti příchodu na naše

území či sféra působnosti zde a očekávání s tím spojená by mohly pro určité národnostní a etnické skupiny nabýt status příznakovosti či dokonce hodnotu znaku.

Součástí deklarované identity je i otázka etnické „image“. Příslušník každé skupiny se snaží vytvářet takový dojem, aby mu z jeho pohledu umožnil naplnit jeho „poslání“ v daném prostoru. Vnější stylizace může směřovat k podtrhnutí či zdůraznění vlastní identity, nebo naopak může směřovat do postoje „splynutí s davem“. U některých skupin se dokonce objevuje tendence maskovat svoji výchozí etnickou příslušnost předstíráním příslušnosti k jinému etniku.

Kromě deklarace identity příslušníků národnostních a etnických skupin přináší opakované potvrzování vlastní odlišnosti (jinakosti) i každodenní zkušenost – tedy identita „žitá“. Jevy, které vnímají příslušníci národnostních a etnických skupin jako odlišné, mohou v kontextu vlastní kultury nabývat různé hodnoty. Interpretace a prožívání těchto odlišností se pohybuje na škále určené krajnostmi: předpokládaná, mne nezarážející odlišnost – nepochopitelnost jednání na straně cizí kultury. Vše cizí, co je pokládáno příslušníkem národnostní či etnické skupiny za směšné nebo pobuřující, posiluje rezervovaný přístup k nové realitě. A z hlediska etnické identity odkrývá vnitřně pocítované, do té doby neuvědomované, a tedy i nedeklarované, ovšem svou podstatou zásadní, odlišnosti. Uvedené konfliktně prožívané situace ukazují reálný rozměr konfigurace sebepojetí příslušníka té které národnostní či etnické skupiny. Tato složka etnické identity pak vytváří bariéru, se kterou jedinec přistupuje k cizím. Rezervovanost a nedůvěra, kterou s sebou bariéra reálné jinakosti přináší, se může promítnout do nejrůznějších rovin

mezilidských vztahů. UVědomování si zásadních „konfliktních“ momentů vlastní jinakosti pak utvrzuje a zároveň posiluje vědomí odlišné identity. Může vést k odmítání některých typů vztahů s cizími. A naopak: může směřovat k inklinaci a preferenci kontaktů a vazeb nejen s lidmi stejné identity, ale také s lidmi z jejich pohledu „blízké“ identity. Zkušenost a z ní pramenící postoj pak v sobě nese vůli konstituování jiných dalších etnoidentifikačních znaků, které se mohou posunout až do roviny symbolů. „Smysl“ formulovaných nových etnodiferencujících znaků tedy může vymezovat národnostní či etnickou skupinu vůči hostitelské společnosti, stejně jako nabídnout deklaraci pojitě s národnostně či etnickou blízkou skupinou.

Sledované skupiny

Vytyčený badatelský záměr je realizován na základě výzkumu různých národnostních a etnických skupin, které v současnosti žijí na území České republiky. Zvoleny byly takové skupiny, které lze z hlediska variability kulturních a etnických kořenů, z hlediska různosti délky života skupiny na území ČR i z hlediska motivací spojených s příchodem a přítomností skupiny v ČR považovat za typově odlišné.

Mezi tzv. autochtonní národnostní skupiny (národnostní menšiny), jejichž členové jsou ve většině občany ČR, byli zahrnuti Poláci (výzkum Ondřej Klípa). Patří ve své rozvíjené kontinuitě k nejstabilnějším národnostním skupinám v ČR. Z toho vyplývá i jejich ukotvenost jak v strukturách regionální společnosti Moravskoslezského kraje, tak i vztahování se řady z nich k menšinovým institucím. Tato situace pak směřuje ke snaze o integraci nově příchodcích v rámci dalších vln imigrace z Polska.

Také Maďaři (výzkum Helena Nosková) a Slováci (výzkum Helena Nosková, Dana Bittnerová) náleží k národnostním skupinám, které se již etablovaly na území ČR. I v jejich případě platí, že většina jejich příslušníků jsou občany ČR, a z tohoto hlediska disponují určitou právní záštitou. Tyto skupiny nejsou budovány pouze na principu osobních kontaktů, ale pro svoji jsooucnost v ČR si budují menšinové organizace otevřené všem členům minority bez rozdílů. Kontinuita života v ČR pak předpokládá provázanost ekonomickou a sociální.

Co do zájmu institucí snad největší pozornosti se těší další etnická skupina – Romové (především imigranti ze Slovenska), kteří podobně jako výše uváděné skupiny mají ve většině české státní občanství (výzkum Štěpán Bolf, Lenka Budilová, Markéta Hajská, Lucie Hrdličková, Lucie Procházková, Petra Sedláčková). Ukotvení této početné etnické skupiny v rámci ČR je u většiny jejích členů založeno především na vědomí lokálních kořenů a rodinných vazeb. Snaha otevřít skupině cestu k úspěchu v hospodářské sféře a společenském životě majority naráží na limity či mantinely obou kultur. Jen dosud víceméně izolovaná část se z hlediska veřejného mínění stala respektovanými partnery majority. „Romská elita“ pak také realizuje aktivity pro etablování a rozvoj romské identity, které jsou srovnatelné s institucionální činností jiných národnostních menšin.

Zvláštní pozornost si v tomto ohledu zaslouží židovská komunita (výzkum Vendula Segerová). I ta, byť v jejím případě otázka etnické identity úzce souvisí s příslušností k víře, patří mezi ty komunity, které prožívaly dějiny českých zemí již hluboko v minulosti. Přesto vývoj po roce 1939 (1942) zásadně naru-

šil kontinuitu této skupiny a tedy transformoval i identitu dnešních potomků rodin s židovskou náboženskou a kulturní tradicí. V mnohých ohledech je konstruování této identity skutečností revitalizačního, uvědomovacího procesu, který nastartoval společenský vývoj posledního desetiletí 20. století.

Další sledované skupiny patří do kategorie národnostních a etnických skupin, které jsou přítomny v ČR relativně dlouhou dobu, mají svoje instituce a jsou majoritní společností deklarovány jako novodobé národnostní menšiny. Tedy i jim je na prahu nového tisíciletí přiznáván apriorní, historicky podmíněný nárok na přítomnost v ČR. V našem výzkumu se jedná o dvě skupiny: o Řeky (výzkum Lenka Němcová, Blanka Chábová) a Bulhary (výzkum Mirjam Moravcová, Rumjana Todorova). Postoje obou skupin jsou však odlišné. Jádro řecké skupiny tvoří řečtí imigranti z přelomu 40. a 50. let a jejich potomci, jejichž tendencí je korporovat nově přichozí Řeky a tak revitalizovat vlastní skupinu. Naopak bulharská skupina funguje jako několikavrstevná společnost, která názorově kopíruje dobu imigrace na území ČR.

Procesem adaptace prošly také skupiny, které na základě mezinárodních smluv přišly na časově omezenou dobu do socialistického Československa a usadily se zde. K nim patří studenti ze Sýrie – muži (výzkum Eva Illnerová), jejichž vůlí bylo zůstat v Evropě. Podobně na možnost studia v Československu reagovali i občané Etiopie (výzkum Jan Vaňura). Přítomnost obou výše jmenovaných skupin na území ČR dodnes posiluje nová syrská a etiopská imigrace. Jejich ekonomické ukotvení směřuje do podnikatelských kruhů (což je ovšem typické pro více skupin cizinců žijících na území ČR).

Základ v socialistickém Československu má i vietnamská komunita (výzkum Martina Jirasová, Jitka Slezáková). Ovšem možnost dlouhodobého a trvalého usídlení v ČR se vietnamským občanům otevřela až po roce 1989, kdy se také tato komunita transformovala. V současnosti zintenzivňují snahy po vystoupení z předchozí izolace a institucionálním ukotvení vietnamské komunity ve strukturách majoritní společnosti, které zaštiťují především kulturní rozvoj menšin. Srovnatelným vývojem neprošla komunita Kubánců, i když i oni stejně jako Vietnamci přijeli v 70. a 80. letech studovat a pracovat do Československa. Ti dosud spolu s dalšími Latinoameričany tvoří další kulturní solitér na území ČR (výzkum Marek Halbich).

Události roku 1989 přispěly k otevření hranic. Tento krok s sebou přinesl i pro českou společnost nový trend. Na území ČR od 90. let přichází mnoho lidí původem z nejrůznějších národů a etnických skupin, lidí odlišné etnické identity. Etnické rozložení přichozích cizinců logicky v tomto případě kopíruje migrační proudy a ekonomickou, společenskou a do jisté míry i politickou nabídku ČR. Proto příslušníci některých národnostních a etnických skupin jsou zastoupeni v populaci ČR pouze několika jedinci, a jiní cizinci tvoří na území ČR početně výraznější a zároveň provázané skupiny. Pohnutky, proč si volí možnost žít v ČR, jsou různé.

Jako politická emigrace se ze sledovaných národnostních a etnických skupin deklaruje část běloruských imigrantů, především těch, kterým byl udělen status azylanta (výzkum Michaela Šmídová). Přítomnost skupiny Albánců (výzkum Zuzana Odstrčilová), Arménů (výzkum Pavlína Brzáková) a Make-donců (výzkum Zuzana Korecká) je

motivována jednak studiem, jednak ekonomicky vyhovujícím prostředím pro podnikání. Jednoznačně ekonomické vazby po roce 1989 na území ČR hledali i Nigerijci a Číňané (výzkum obou skupin Petra Jeřábková).

Pracovní příležitosti – tedy možnost se nechat najímat do námezdního poměru – hledají na území ČR novodobí pracovní imigranti z řady zemí východní Evropy i z Asie. V našem výzkumu jsme zaměřili pozornost na nejpočetnější pracovní imigranty – na přichozí z centrální a karpatské Ukrajiny (výzkum Hedvika Novotná, Pavlína Brzáková). Tito imigranti mohou z hlediska národnostní a etnické skladby ČR navazovat na dobu minulou. Rusíni žili na území Československa jako občané a patřili tedy k státem uznaným národnostním menšinám od samého počátku existence Československé republiky. Ukrajinská politická emigrace z počátku 20. let 20. století pak kontinuálně rozvíjela, a v třetí i čtvrté generaci potomků nadále rozvíjí, svoji činnost na území českých zemí. Přes tuto nabízející se národnostní blízkost zůstávala nová vlna ukrajinské pracovní imigrace po roce 1989 a ještě na přelomu 20. a 21. století autonomní, neprovázaná se staršími ukrajinskými a ruskými komunitami.

Se záměrem přijmout pro sebe výhodné zaměstnání a ekonomické postavení přicházejí do ČR i občané států západní Evropy a USA – v našem výzkumu zastoupeni Francouzi (výzkum Věra Rádyová) a občany USA (výzkum Lucie Hrdličková). Francouzi i Američané však nacházejí místo na druhém pólu zaměstnanecké struktury. Zaujímají vždy místa managerů, specialistů či alespoň intelektuálně ceněných pracovníků. Typické pro tyto pracovní migrace bez výjimky státu původu je, že se větší

nou pojí s představou časově ohraničeného pobytu v ČR.

Komparace nastavení identit různých národnostních a etnických skupin na území ČR nemusí být vedena pouze z hlediska doby a motivace usídlení komunity. Vybraný vzorek umožňuje i interkulturní srovnání, tedy komparaci nastavení etnické identity v závislosti na kulturních a etnických východiscích. V tomto směru lze jednoznačně předpokládat rozdíly mezi skupinami původem z euroamerického, afrického a asijského světa. Stejně klíčová v otázce vnímání, prožívání a akcentuace etnické identity je příslušnost jedince k věkové či sociální skupině, stejně jako ke generaci imigrantů. I na tento aspekt reaguje náš výzkum. Nevyhýbá se studiu elit stejně jako má na zřeteli komparaci pojetí identity různými generacemi členů sledovaných národnostních a etnických skupin.

Výzkumná metoda

Zvolená problematika je řešena na základě terénního výzkumu. Důraz je kladen na řízené rozhovory s respondenty – členy sledovaných jinoetnických a jinoetnických skupin. S ohledem na počet sledovaných skupin byl vypracován základní a závazný jednotný soubor problémových okruhů pro vedení rozhovoru. Tato strategie poté umožní efektivní komparaci dat, komparaci obdobných výřezů reality a reakce na ni (jejího prožívání) u etnicky a kulturně značně diferencovaných skupin. Základní jednotná strategie vedení řízeného rozhovoru se však nesmí stát svazujícím či alibistickým dogmatem. Protože chceme docílit co možná nejplastičtější pohled na pojetí etnické identity sledovaných národnostních a etnických skupin, je třeba respektovat i ta témata, která

se pro tu kterou skupinu jeví jako významná, byť se při koncipování problémových okruhů nemusela a priori jevit jako podstatná.

Při realizaci terénního výzkumu se nezříkáme ani metody zúčastněného pozorování. Centrem pozornosti se v této souvislosti stanou institucionálně organizované akce, které jsou součástí života skupiny. Zúčastněná pozorování nejen ukáží charakter institucionálních aktivit jinoetnické skupiny, zájem o ně z řad členů skupiny, ale stanou se v řadě případů prostředníkem i podkladem pro vedení řízeného rozhovoru.

Opomenuta není ani analýza písemných pramenů, jsou-li k dispozici. Právě srovnání oficiální deklarace poslání činnosti instituce na straně jedné a vnímání této instituce členy skupiny na straně druhé může v některých momentech vystoupit jako významné.

Z hlediska badatelské základny je výzkum garantován pracovníky CVVOE a Fakulty humanitních studií UK, kteří pro projekt získali kolegy z jiných vědeckých institucí a spolupracovníky z řad doktorandů a studentů FHS UK (především v rámci kursu dr. Moravcové a dr. Turkové) a také FSV UK (mezinárodní vztahy) a FF UK (katedra etnologie, kulturologie). Badatelský tým je týmem otevřeným. Je připraven rozšířit spolupráci o další spolupracovníky, kteří se zaměří na nové, další výzkumné terény.

Výstupy

V současné době je završena první etapa výzkumu, která si kladla za cíl zachytit a analyzovat stav etnické identity u vybraných národnostních a etnických skupin. Ukázala možnosti i limity výzkumu této problematiky ve vztahu k jednotlivým komunitám. Zároveň položila základ pro další výzkumy a současně zís-

kala další spolupracovníky. Společná práce nezůstala jen ve formě odborných setkání a diskusí, ale dala vzniknout společné monografii.

Kromě badatelského přínosu lze vyzdvihnout i možnost mladých začínajících badatelů spolupracovat na společném projektu.

Tab. 1. *Dosud sledované etnické menšiny a skupiny v ČR podle lokálního původu.*

Geografická oblast	Etnikum
Evropa	Albánci
	Bělorusové
	Bulhaři
	Francouzi
	Maďaři
	Makedonci
	Poľáci
	Romové
	Slováci
	Ukrajinci
Afrika	Židé
	Nigerijci
Amerika	Etiopané
	Občané USA
	Obyvatelé latinskomerických států
Přední východ	Kubánci
	Syřané Arméni
JV Asie	Vietnamci
	Číňané

Tab. 2. Konkrétní sledované etnické menšiny a skupiny, které byly sledovány v první etapě výzkumu, s ohledem na jejich motivace pobytu v ČR (rok 2001/2002).

Motivace pobytu v ČR	Etnické menšiny a skupiny
Kontinuální osídlení v několika generacích	Poláci, Romové, Řekové (potomci z řeckých rodin)
Dočasná pracovní imigrace a studenti	Ukrajinci, Albánci, obyvatelé latinskoamerických států, Makedonci, Bulhaři
Představa ČR jako přestupní stanice	Makedonci
Nový životní prostor	
a) imigrace v rámci Československa	Slováci, Romové, Maďaři
b) ekonomické motivy – přitažlivost ČR	Bulhaři, Ukrajinci, Kubánci
c) ekonomické motivy – přitažlivost Evropy	Vietnamci, Číňané, Nigerijci
d) politická emigrace	Bělorusové

Tab. 3. Institucionální vztah k výchozí etnicitě jednotlivých konkrétních sledovaných skupin, které byly sledovány v první etapě výzkumu.

Forma vztahu	Skupiny
Reprezentanti a aktivisté	Poláci, obyvatelé latinskoamerických států, Romové
Řadoví členové krajských spolků	Bulhaři, Syřané, Maďaři, Bělorusové, Řekové
Bez účasti na krajském či etnickém spolkovém životě	Albánci, Číňané, Makedonci, Nigerijci, Kubánci, Romové, Slováci, Ukrajinci, Vietnamci